

Η εφαρμογή της τεχνικής «συνέντευξη από έναν ειδικό» στην εκπαίδευση ενηλίκων

Γεωργοβρεττάκου Σταματίνα

Φιλολόγος, Θεολόγος

Med Παιδαγωγική Ψυχολογία- Med Εκπαίδευση Ενηλίκων

gbtmatina@yahoo.gr

Βίντου Αουρέλα

Φιλολόγος,

Med Παιδαγωγική Ψυχολογία Med Εκπαίδευση Ενηλίκων

a.vintou@outlook.com.gr

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση, ως εκπαιδευτές, εντάσσουμε στη διδασκαλία μας την τεχνική της συνέντευξης, αφού εντοπίσουμε την κατάλληλη χρονική στιγμή και τον κατάλληλο ειδικό που θα δώσει τη συνέντευξη. Ακολουθεί η περιγραφή της προετοιμασίας της ομάδας και η σύνταξη των ερωτημάτων.

Λέξεις κλειδιά:εκπαίδευση ενηλίκων, συνέντευξη, αρχές εκπαιδευτή

Εισαγωγή

Οι μαθησιακές ομάδες ανάλογα με τη σύσταση που έχουν επηρεάζουν τη μαθησιακή διαδικασία. Είναι δυναμικές ομάδες που αποτελούνται από άτομα που έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λόγω εμπειριών και επιδιώκουν συγκεκριμένους στόχους. Ένας εκπαιδευτής ενηλίκων θα πρέπει να έχει αναπτύξει τις κατάλληλες δεξιότητες ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις προκλήσεις της διδασκαλίας. Χρειάζεται να διαθέτει συγκεκριμένα προσόντα και δεξιότητες για να μπορέσει να ανταποκριθεί στους ρόλους που καλείται να αναλάβει αλλά και να μπορεί να προσαρμόζει τη διδασκαλία του ανάλογα με τις ανάγκες της ομάδας του.

Η εφαρμογή της τεχνικής « συνέντευξη από έναν ειδικό»

Περιγραφή εκπαιδευτικού προγράμματος

Το πρόγραμμα εκπαίδευσης ενηλίκων, με το οποίο θα ασχοληθούμε, έχει τίτλο «Συμβουλευτική γονέων παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες». Σκοπός του προγράμματος είναι να ευαισθητοποιήσει τους γονείς για την έγκαιρη διάγνωση, να τους ενημερώσει και να τους στηρίξει, ώστε να καταστούν ικανοί να υποστηρίξουν τα παιδιά τους, τα οποία έχουν κάποια μαθησιακή δυσκολία. Πιο συγκεκριμένα, σε επίπεδο γνώσεων αποσκοπεί στο να αποκτήσουν μία σαφή εικόνα για τις μαθησιακές δυσκολίες, τα χαρακτηριστικά τους, τους τρόπους αντιμετώπισης κ.α. Σε επίπεδο ικανοτήτων να εφαρμόσουν τις γνώσεις που απέκτησαν στο πλαίσιο του προγράμματος, για να βοηθήσουν τα παιδιά τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου. Παράλληλα, σε επίπεδο στάσεων να μεταβάλλουν τη στάση και τη συμπεριφορά τους και να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για τις σχέσεις τους με τα παιδιά,

την κατανόηση των αναγκών τους και στην απομυθοποίηση των στερεοτύπων, που τους συνοδεύουν σχετικά με τη δική τους υπευθυνότητα.

Το πρόγραμμα είναι διάρκειας 30 ωρών και ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των εκπαιδευτών αλλά και τη ζήτηση, θα πραγματοποιούνται μία ή δύο συναντήσεις των 2 ωρών την εβδομάδα. Το πρόγραμμα παρέχεται δωρεάν από τους δήμους όλης της χώρας σε συνεργασία με τα σχολεία κάθε περιοχής, τα οποία παρέχουν τις εγκαταστάσεις και αναλαμβάνουν να ενημερώσουν τους γονείς για τη διεξαγωγή του. Στο κάθε τμήμα θα συμμετάσχουν 12 άτομα. Το περιεχόμενο του προγράμματος θα διαμορφώνεται από τον εκπαιδευτή ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες της κάθε ομάδας. Απευθύνεται σε γονείς που έχουν παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες αλλά και σε μελλοντικούς γονείς που επιθυμούν να ενημερωθούν για το θέμα αυτό.

Επιλογή χρονικής στιγμής

Για την επιλογή της στρατηγικής, ένας εκπαιδευτής θα πρέπει να λάβει υπόψη του τον σκοπό του προγράμματος, την υφή του αντικείμενου, τα μαθησιακά χαρακτηριστικά των εκπαιδευομένων και τις ικανότητές του. Παράλληλα, και τις προϋποθέσεις των εκπαιδευομένων του από άποψη περιεχομένου, αν δηλαδή έχουν ένα πλαίσιο προσανατολισμού, ώστε να εμβαθύνουν κατά τη συνέντευξη σε ουσιαστικές ερωτήσεις και να παραιτηθούν από γνωστικές, τι οποίες μπορούν να αποκτήσουν στο πλαίσιο του μαθήματος. Επίσης, το μαθησιακό κλίμα, τον διαθέσιμο χρόνο και τους διαθέσιμους πόρους (Κόκκος, 2005). Το αντικείμενο του προγράμματος είναι τέτοιο που θα πρέπει να εκθέσουν οι γονείς τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν με τα παιδιά τους και παράλληλα να λάβουν σωστή καθοδήγηση.

Στις πρώτες 15 ώρες του προγράμματος οι γονείς ασχολήθηκαν με θέματα της εξελικτικής ψυχολογίας αλλά ενημερώθηκαν και για τα βασικά χαρακτηριστικά κάποιων μαθησιακών δυσκολιών όπως η δυσλεξία, η διάσπαση ελλειμματικής προσοχής κ.α. Ο εκπαιδευτής διαπίστωσε ότι κατά τη διάρκεια των αρχικών συναντήσεων υπήρχε αυξημένο ενδιαφέρον για την αναπτυξιακή ψυχολογία και τα χαρακτηριστικά των μαθησιακών δυσκολιών, όμως στη συνέχεια το ενδιαφέρον μειώνονταν συνεχώς. Οι γονείς εξέφραζαν έντονα την αγωνία τους για τον τρόπο που θα διαχειριστούν όλες αυτές τις δυσκολίες στο σπίτι και συγκεκριμένα πώς θα μπορέσουν να βοηθήσουν τα παιδιά τους, για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου. Αναζητούσαν καθοδήγηση, πρακτικές οδηγίες και εναλλακτικές λύσεις, οι οποίες θα τους έδιναν τη δυνατότητα να βελτιώσουν την καθημερινότητα αλλά και τις επιδόσεις των παιδιών τους.

Έχοντας τα παραπάνω δεδομένα, ο εκπαιδευτής αντιλαμβανόμενος τις ανάγκες των συμμετεχόντων θεώρησε σωστό να προσαρμόσει το πρόγραμμα, ώστε να καλύψει τις ανάγκες τους. Επιλέχθηκε η τεχνική της « συνέντευξης από ειδικό» δεδομένου ότι και αυτή η τεχνική μπορεί να αποτελέσει πηγή μάθησης. Ταυτόχρονα, αυξάνει το ενδιαφέρον των εκπαιδευομένων αφού τους μεταφέρεται η εμπειρία και η γνώση ενός επαγγελματία του είδους.

Τέλος, η επιλέχθηκε η τεχνική της συνέντευξης στη μέση του προγράμματος, διότι τα μέλη της ομάδας έχουν ήδη γνωριστεί μεταξύ τους και η ενότητα που θα παρακολουθήσουν τους αφορά όλους. Έχουν εξοικειωθεί με τις ομαδοσυνεργατικές μεθόδους, τις βιωματικές ασκήσεις και γενικότερα τις ενεργητικές τεχνικές και δεν διστάζουν πλέον να μιλήσουν ανοιχτά για τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν.

Επιλογή ειδικού για τη συνέντευξη

Ο ειδικός που επιλέχθηκε για να συμμετάσχει στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι ειδικός παιδαγωγός και εργάζεται πολλά χρόνια σε Κέντρο Διάγνωσης Διαφοροδιάγνωσης και Υποστήριξης παιδιών. Αυτό σημαίνει ότι έχει αρκετή εμπειρία και έχει έρθει σε επαφή με παιδιά διαφορετικών ηλικιών αλλά και διαφόρων δυσκολιών. Ένας ειδικός παιδαγωγός είναι

ικανός να επιλέγει και να χρησιμοποιεί διδακτικές μεθόδους και προγράμματα κατάλληλα που διευκολύνουν τους μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες. Γνωρίζει πώς να δημιουργήσει ένα περιβάλλον κατάλληλο και ασφαλές για την εκπαίδευση των παιδιών. Μπορεί να παρέχει εξατομικευμένη εκπαίδευση σύμφωνα με τις ανάγκες του κάθε μαθητή αλλά και να χρησιμοποιεί διαγνωστικά εργαλεία για την αξιολόγησή του. Συνεργάζεται με τους γονείς αλλά και με άλλους επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων, ώστε να διαχειριστεί την συμπεριφορά των παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες. Παράλληλα, γνωρίζει να παρεμβαίνει, ώστε να τροποποιεί την προβληματική συμπεριφορά. Συμβουλεύει και καθοδηγεί γονείς και εκπαιδευτικούς προτείνοντας μεθόδους και τεχνικές, ώστε να βελτιώσουν τη συμπεριφορά των παιδιών αλλά και την επίδοσή τους στο σχολείο.

Ο συγκεκριμένος ειδικός δεν επιλέχθηκε μόνο για τον επαγγελματισμό και την εμπειρία του. Η ικανότητά του να δημιουργεί ένα κλίμα συνεργασίας και εμπιστοσύνης είναι ιδιαίτερα σημαντική από τη στιγμή που μέσα στο σύντομο χρονικό διάστημα των 2 ωρών, οι γονείς θα πρέπει να νιώσουν ασφαλείς και να εκθέσουν τις ανησυχίες τους. Δεδομένου ότι τα θέματα που θα συζητηθούν είναι προσωπικά και ευαίσθητα, η ευαισθησία του ειδικού και ο επικοινωνιακός του χαρακτήρας θα βοηθήσουν τους γονείς να εκφραστούν ελεύθερα. Η εκφραστικότητα, η γλώσσα τους σώματος και η διάθεσή του για διάλογο θα λειτουργήσουν θετικά και θα δώσουν χώρο και χρόνο σε όλους τους εκπαιδευόμενους, για να συμμετάσχουν ενεργά.

Προετοιμασία και ερωτήματα

Η ομάδα των εκπαιδευομένων θα ενημερωθεί νωρίτερα για τη συνέντευξη με τον ειδικό και θα προηγηθεί η κατάλληλη προετοιμασία. Ο απαιτούμενος σχεδιασμός προεξοφλεί σε μεγάλο βαθμό και την επιτυχία της συνέντευξης. Αρχικά, ο εκπαιδευτής ενημερώνει για την ειδικότητα του προσκεκλημένου, δίνει στοιχεία του βιογραφικού του και πληροφορίες για το έργο του. Αυτές οι πληροφορίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τους συμμετέχοντες ώστε να έχουν μια σαφή εικόνα για την ειδικότητα του προσκεκλημένου και να σκεφτούν πώς μπορούν να ωφεληθούν από αυτή τη διαδικασία. Στη συνέχεια ο εκπαιδευτής, εξηγεί τους λόγους που αποφάσισε να καλέσει έναν ειδικό για συνέντευξη και εφαρμόζοντας την τεχνική του καταιγισμού ιδεών, καλεί τους εκπαιδευόμενους να δηλώσουν γύρω από ποια θέματα επιθυμούν να περιστραφεί η συνέντευξη. Με την ενεργή συμμετοχή των εκπαιδευομένων θα καθοριστεί ο στόχος της συνέντευξης και οι προσδοκίες τους.

Οι εκπαιδευόμενοι θα χωριστούν σε τέσσερις ομάδες και καθεμία θα προετοιμάσει τις ερωτήσεις που σκοπεύει να θέσει στον ειδικό και ανταποκρίνονται στον στόχο που καθορίστηκε προηγουμένως. Ο εκπαιδευτής μπορεί να δώσει στους συμμετέχοντες και πηγές που μπορούν να αναζητήσουν το έργο του ειδικού ώστε να διατυπώσουν τις κατάλληλες ερωτήσεις (Κόκκος, 2005). Στην ολομέλεια οι ερωτήσεις θα ομαδοποιηθούν και θα προκύψει ένας κοινός κατάλογος με ερωτήματα. Θα ακολουθήσει ο ορισμός δύο ατόμων που θα θέσουν τα ερωτήματα, ώστε τη στιγμή της συνέντευξης οι ρόλοι να είναι ξεκάθαροι και να μην δημιουργούνται καθυστερήσεις. Η συνέντευξη με αυτόν τον τρόπο θα έχει συνοχή και ρυθμό.

Το παιχνίδι ρόλων ως τεχνική μπορεί να βοηθήσει σε αυτό το στάδιο για να ελέγξει ο εκπαιδευτής εάν οι συμμετέχοντες γνωρίζουν πώς να παίρνουν συνέντευξη. Θα μπορούσαν για παράδειγμα να πάρει δοκιμαστικά ο ένας συνέντευξη από τον άλλον. Σε περίπτωση που ο εκπαιδευτής διαπιστώσει πώς υπάρχει ανάγκη για περισσότερη ενημέρωση για τη διαδικασία της συνέντευξης δύναται να τους δώσει κάποιες συμβουλές για το πώς πρέπει να παίρνουν μία συνέντευξη και ίσως να τους προτείνει να ακούσουν κάποιες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις (Κόκκος, 2005). Η εξοικείωση με τη διαδικασία είναι ιδιαίτερα σημαντική, ώστε οι συμμετέχοντες να αποβάλλουν το άγχος για τη διαδικασία και να εστιάσουν στις απαντήσεις του συνεντευξιζόμενου.

Τέλος, ορίζονται δύο ακόμα άτομα τα οποία θα καταγράψουν τις απαντήσεις του ειδικού. Η συνοπτική καταγραφή των απαντήσεων είναι πολύ χρήσιμη αφού το υλικό αυτό θα

αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, μελέτης και αναστοχασμού στην επόμενη συνάντηση των εκπαιδευομένων. Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε αν οι συμμετέχοντες παρατηρούσαν τις αντιδράσεις αλλά και τη γλώσσα του σώματος του ειδικού. Όλο αυτό το υλικό θα χρησιμοποιηθεί για σχολιασμό και θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να αναλυθεί το περιεχόμενο αλλά και η διαδικασία της συνέντευξης (Κόκκος, 2005).

Όπως αναφέρθηκε και πρωτίτερα, ο ειδικός θα συμμετάσχει στην εκπαιδευτική διαδικασία, για να διευκολύνει τους γονείς και να επιλύσει τις απορίες τους. Οι γονείς αναζητούν τρόπους ώστε να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά δυσκολίες που προκύπτουν όταν τα παιδιά τους μελετούν στο σπίτι. Ένας θεματικός άξονας γύρω από τον οποίο θα μπορούσαν να τεθούν ερωτήματα είναι, οι τρόποι υποστήριξης των παιδιών από τους γονείς στο σπίτι. Ένα γενικότερο ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί είναι : «Τι μπορούν να κάνουν οι γονείς ώστε τα παιδιά να μελετούν αποτελεσματικά εξομαλύνοντας τις δυσκολίες τους». Άλλος τομέας που αγχώνει τους γονείς είναι ο συναισθηματικός. Μία πιθανή ερώτηση θα μπορούσε να είναι η εξής: « Πώς οι γονείς μπορούν να ενισχύσουν συναισθηματικά το παιδί τους;». Τέλος, ένας τρίτος θεματικός άξονας που θα ενδιέφερε τους γονείς, είναι η συνεργασία του σχολείου με την οικογένεια. Το ερώτημα που θα μπορούσαν να θέσουν οι γονείς είναι : « Με ποιους τρόπους θα μπορούσε η συνεργασία με τον εκπαιδευτικό του παιδιού τους να γίνει πιο αποτελεσματική και πώς θα τεθούν θα όρια και από τις δύο πλευρές ώστε να μην υπάρχουν συγκρούσεις».

Τα παραπάνω ερωτήματα καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των βασικών προβλημάτων που καλούνται οι γονείς να αντιμετωπίσουν. Αναζητούν τρόπους ώστε η μελέτη στο σπίτι να γίνει όσο το δυνατόν πιο ευχάριστη διαδικασία για τα παιδιά αλλά και για εκείνους, η οποία θα βελτιώσει παράλληλα και την επίδοση των παιδιών τους στο σχολείο. Εκτός των άλλων, γνωρίζουν ότι τα παιδιά τους εξαιτίας της σχολικής αποτυχίας βιώνουν συχνά τη ματαίωση, απογοητεύονται και έχουν την τάση να εγκαταλείπουν την προσπάθειά τους. Οι γονείς αναζητούν τρόπους για να βελτιώσουν την αυτοεκτίμηση των παιδιών αλλά επιθυμούν την καθοδήγηση από έναν ειδικό ώστε να νιώθουν ότι πράττουν το σωστό. Επίσης, πολλές φορές αντιμετωπίζουν τον δάσκαλο ως έναν άνθρωπο που είναι στην αντίθετη όχθη, συγκρούονται μαζί του ή επεμβαίνουν πολύ στο έργο του. Η συνεργασία μεταξύ του σχολείου και της οικογένειας είναι πολύ σημαντική και για το λόγο αυτό χρειάζεται η καθοδήγηση από τον ειδικό, ώστε να βρεθεί η χρυσή τομή που θα οδηγήσει σε μία δημιουργική συνεργασία, η οποία πάνω από όλα θα ωφελήσει το ίδιο το παιδί.

Οι απορίες των γονιών μπορούν να λυθούν από τον ειδικό που θα πάρουν τη συνέντευξη δεδομένου ότι, πέρα από τις γνώσεις και την εμπειρία του, συναναστρέφεται καθημερινά με παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς επιλύοντας δυσλειτουργίες συμβουλευοντας ή παρεμβαίνοντας εξατομικευμένα κάθε φορά.

Συμπεράσματα- Προοπτική

Οι εκπαιδευτές ενηλίκων έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα εκπαιδευτικών τεχνικών τις οποίες οφείλουν να αξιοποιούν, αφού πρωτίστως έχουν διερευνήσει τις ανάγκες των εκπαιδευομένων. Η τεχνική της συνέντευξης από έναν ειδικό είναι ιδιαίτερα επικοινωνιακή διότι αξιοποιεί τις εμπειρίες και τις γνώσεις ενός ειδήμονα. Με αυτόν τον τρόπο παρακινούνται οι εκπαιδευόμενοι να αναζητήσουν την αλήθεια, να επιλύσουν τις απορίες τους αλλά και να δώσουν μία διαφορετική προοπτική στην εφαρμογή της γνώσης. Παράλληλα, αναπτύσσουν τις δεξιότητές τους στην παρατήρηση και στην ακρόαση ενός ομιλητή.

Η διδασκαλία έχει ως στόχο να μετουσιώσει τη γνώση ως μέσο καλλιέργειας του κοινωνικού «είναι» μας. Στην εκπαίδευση ενηλίκων λόγω της ιδιαιτερότητας του πληθυσμού που απευθυνόμαστε ο ρόλος τους εκπαιδευτή είναι απαιτητικός και πολύπλοκος. Οφείλει να συντονίζει, να καθοδηγεί, να εμπυχώνει αλλά και να αξιολογεί την ομάδα του. Οι ρόλοι αυτοί αλληλοσυνδέονται αλλά πολλές φορές συγκρούονται κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει γιατί και ο ίδιος ο εκπαιδευτής έχει ομοιότητες με έναν εκπαιδευόμενο αλλά παράλληλα διαφέρει και από έναν παραδοσιακό δάσκαλο. Ένας εκπαιδευτής για να μπορέσει να ανταποκριθεί με επάρκεια στα καθήκοντά του χρειάζεται όχι μόνο τυπικά προσόντα αλλά και ουσιαστικά. Απαραίτητες είναι οι δεξιότητές του στη διδασκαλία, ώστε να εφαρμόζει για παράδειγμα, νέες εκπαιδευτικές τεχνικές αλλά εξίσου απαραίτητες είναι και οι ικανότητές του στην επικοινωνία, στον διάλογο και αλλού. Τέλος, για να μπορέσουν όλα αυτά τα στοιχεία να εναρμονιστούν και να αξιοποιηθούν σωστά, χρειάζονται να υποστηρίζονται και από στοιχεία της προσωπικότητας του εκπαιδευτή όπως είναι η αυτογνωσία, η αγάπη για τον άνθρωπο, η υπευθυνότητα κ.α. Για τους λόγους αυτούς η συνεχής επιμόρφωση και εξέλιξη των εκπαιδευτών ενηλίκων κρίνεται απαραίτητη.

Αναφορές

- Βερτσέτης, Α., (2003). *Γενική Διδακτική* τ. Α. Αθήνα: Αυτοέκδοση
Freire, P. (2006). *Δέκα Επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν*. Μτφρ. Μ. Νταμπάρακης, Αθήνα: Επίκεντρο

- Jarvis, P., (2003). *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση. Θεωρία και πράξη*. Μτφ. Α. Μανιάτη. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Κασσωτάκης, Μ., & Φλουρής, Γ., (2006). *Μάθηση και διδασκαλία. Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Εκπαιδευτικές μέθοδοι. Τόμος Β*. Πάτρα: ΕΑΠ
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης. Τόμος Α*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α.,(2014). Εκπαίδευση και πιστοποίηση εκπαιδευτών ενηλίκων. Στο Γιαννακοπούλου Ε. *Οδηγός μελέτης για την πιστοποίηση της εκπαιδευτικής επάρκειας Εκπαιδευτών Ενηλίκων της μη τυπικής εκπαίδευσης* σελ. 342-364. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Λευθεριώτου, Π. (2010). Ο ρόλος και η εκπαίδευση των εκπαιδευτών ενηλίκων στην Ελλάδα. Στο Βεργίδης, Δ., Κόκκος, Α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Διεθνείς προσεγγίσεις και Ελληνικές διαδρομές* σ. 271-305. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Mezirow, J. και Συνεργάτες. (2007). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Μτφρ. Γ. Κουλαουζίδης, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Πολέμη- Τοδούλου, Μ. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Η αξιοποίηση της ομάδας στην εκπαίδευση ενηλίκων*. Τόμος Γ. Πάτρα: ΕΑΠ
- Τσιμπουκλή, Α. (2010). Δυναμική της ομάδας στην εκπαίδευση ενηλίκων. Στο Βεργίδης, Δ., Κόκκος, Α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Διεθνείς προσεγγίσεις και Ελληνικές διαδρομές* σ.329-348. . Αθήνα: Μεταίχμιο
- Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση ενηλίκων*. Μτφρ. Μ. Παπαδοπούλου, Μ. Τόμπρου. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Φλουρής, Γ., (2005). *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Γρηγόρη